

„Az írónak ugyanaz a feladata és ugyanaz a tennivalója is, mint a fordítónak”¹ – mondta Proust, aki tudta, miről beszél, hiszen fiatalkorában, a kilencvenes évek legvégén, maga is részt vett (részben fordítóként, részben a fordítást kiigazító, csiszoló szerkesztőként) két Ruskin-könyv közreadásában.² És csakugyan, az író is „fordít”, nem csak a fordító, aki a forrásnyelvi mondat nyelvi burkából kihámozott, azaz *deverbalizált* és célnyelvi logikára úgy-ahogy áthangolt, de még mindig képlékeny, még mindig ködös *közlési szándékot* próbálja a célnyelvben újra megvalósítani, mindössze azzal a különbséggel, hogy az író nem „partitúrából”, hanem saját kútfőből dolgozik.

Ezért a prousti mondat fordítottja is igaz: a fordítónak nagyjából ugyanaz a feladata és ugyanaz a tennivalója is, mint az írónak.³ Ami annyit jelent, hogy a fordító is *ír*, vagyis formát ad a forrásnyelvi mondatból kikövetkeztetett és még formátlan közlési szándéknak, hiszen a fordítás célja és eszménye mégiscsak az, hogy a célnyelvű olvasónak az adott irodalmi mű célnyelvi változata hozzávetőlegesen ugyanolyan élmény legyen, mint a forrásnyelvi mű volt a forrásnyelvi olvasónak. Utóvégre a fordítás célja, célszerűsége, létezésének oka éppen az, hogy az olvasót felmentse az eredeti szöveg ismerete alól.⁴ Ez még a szakszövegekkel is így van, és fokozatosan érvényes a műfordításra. Bármennyire normatívnak tűnik is

PROUST – BIKKFA-NYELVEN

ÁDÁM PÉTER
ALBERT SÁNDOR

ez a megállapítás, ki kell mondanunk: aki nagy író a forrásnyelven, annak a célnyelven is nagy írónak kell lennie. És ez még akkor is igaz, ha tudjuk: objektív kritériumok alapján meglehetősen nehéz lenne meghatározni, ki számít „nagy” írónak, ki nem.

Márpedig az új magyar Proust, *Az eltűnt idő nyomában* újonnan megjelent első kötete (a meglepően *Swannék oldala* alcímmel) ebből a szempontból nagy csalódás, bár tagadhatatlan, hogy a könyvnek egyáltalán nem volt rossz a kritikai fogadtatása. Magyar Miklós például az online *Könyv kultúra Magazinban* „ihletett fordításnak” tartja Jancsó Júlia munkáját, olyan „kivételes fordítói teljesítménynek”, amely „előtt fejet kell hajtunk”.⁵ Ugyancsak elismerően ír a könyvről Angyalosi Gergely az *Élet és Irodalom*, valamint Sipos Balázs a *Magyar Narancs* hasábjain.⁶

Cikkében Magyar Miklós is, Angyalosi Gergely is kitér a legendás első mondat, a „*Longtemps, je me suis couché de bonne heure*” – Magyar Miklós szerint „részben szerencsés”, Angyalosi Gergely szerint csak szó-

rendileg kifogásolható – új fordítására. Ez a mondat Jancsó Júliánál a következőképpen hangzik: „Jó ideig korán feküdtem.” (7. old.)⁷ Óhatatlanul Vas István jut eszünkbe, aki *Mit nehéz fordítani?* című műhelytanulmányában hosszan ír erről az első mondatról. Bevallja: eleinte arról ábrándozott, egyszer majd nekivághat a Proust-regényfolyam fordításának, de később lemondott erről az ábrándról, ugyanis belátta, az első mondatra soha nem fog elfogadható megoldást találni.⁸

Ezzel az első mondattal korántsem csak a szörend az egyetlen probléma. Az említett mondat – együtt Albert Camus „*Aujourd’hui maman est morte*”-jával – tudvalevően a XX. századi francia irodalom leghíresebb incipitje. A mondat élén álló *longtemps* (‘sokáig’) határozóval az a legnagyobb baj, hogy ambivalens. Egyszerre jelenti azt, hogy valami ‘sokáig’, ‘hosszú ideig’ tartott, és azt is, hogy valami ‘régés-rég elmúlt’ (a *longtemps*-ban a *pendant longtemps* is meg az *il y a longtemps* is benne van). Tulajdonképpen ennek a kettősségnek következménye, amit Magyar Miklós is mond, nevezetesen az, hogy a mondat élén álló *longtemps* után igeidőként inkább *imparfait* vagy *plus que parfait* kívánkozna, nem pedig az író által választott *passé composé*.

De ha fordítói szemmel nézzük a mondatot, a legfontosabb információ a francia *passé composé* igeidő „befejtetsége”, tragikus visszafordítha-

1 ■ „Le devoir et la tâche d’un écrivain sont ceux d’un traducteur.” Marcel Proust: *Le temps retrouvé*. Gallimard, Paris, 1927. II. köt., 41. old.

2 ■ Philip Kolb: Proust et Ruskin; nouvelles perspectives. *Cahiers de l’Association internationale des études françaises*, 1960. 12. szám, 259–273. old.; Emily Eells: Nos pères nous ont dit : Proust et La bible d’Amiens de Ruskin. *Bulletin Marcel Proust*, 2004. 54. szám, 51–63. old. Lásd újabban Proust – Ruskin, *La bible d’Amiens, Sésame et les lys et autres textes*. Ed., établie, présentée et annotée par Jérôme Bastianelli. Robert Laffont, coll. „Bouquins”, Paris, 2015. 101–124. old.

3 ■ The translator does exactly the same thing as a writer. In: Robert Wechsler: *Performing Without a Stage: The Art of Literary Translation*. Catbird Press, North Haven, 1998. 7. old.

4 ■ Vö. Jean-René Ladmiral: *Traduire: théorèmes pour la traduction*. Payot, Paris, 1979. 15. old.

5 ■ <http://konyvkuultura.kello.hu/kritika/2017/06/proust>

6 LXL. évfolyam, 38. szám, 2017. szeptember 22., illetve 2017/43., október 26.

7 ■ Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*. *Swannék oldala*. Ford. Jancsó Júlia, Atlantisz, Bp., 2017. (A továbbiakban a szövegben erre a fordításra utalunk oldalszám-mal.) Ugyanez a mondat Gyergyai Albertnél: „Sokáig korán feküdtem le.” Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*. Ford. Gyergyai Albert, Európa, Bp., 1969. 35. old. A Jancsó Júlia-féle első mondatnak nemcsak az a hibája, hogy nem kötdökik szervesen a szöveghez, hanem az is, hogy nem hangzik szokványos magyar mondatnak, rögtön látni rajta, hogy fordított mondat. Az, hogy „sokáig aludtam”, „sokáig dolgozik”, „sokáig marad fenn” – mind elfogadható, létező mondat, a „korán kel”, „korán (le)fekszik” úgyszintén. De „sokáig/jó ideig + korán csinál valamit” – ez szokatlan és, mi tagadás, egy kicsit suta is a magyarban.

8 ■ Erről – mint írja – semmiképpen sem Gyergyai Albert, a mű fordítója tehet, hanem „...a magyar nyelv megfellebbezhetetlen adottságai: a ‘sokáig’ prózaisága a ‘longtemps’ romantikus zengésével, a ‘feküdtem le’ fantáziátlan csupaszsága a ‘je me suis couché’ bájával szemben. Ezzel a mondattal semmiféle költői élmény se tudna mit kezdeni, mert ezeket a szavakat nem lehet megváltoztatni, hangzatosabbakra cserélni, teszem azt, így: ‘Hosszú időn át jókor tértem nyugovóra’. Szenvelgő modorosság volna, sőt, egyenesen hamisítás – becsületes fordító nem tesz ilyet.” (Vas István: *Mit nehéz fordítani?* In: Bart István – Rákos Sándor (szerk.): *A műfordítás ma*. Gondolat, Bp., 1981. 289–290. old.) Hogy Vas István e miatt az első mondat miatt mondott le a teljes mű fordításának szándékáról, tökéletesen igazolja Barbara Johnsonnak, a Derrida-művek amerikai fordítójának azt az állítását, amely szerint minél tovább rágódunk egy mondat fordítási problémáin, az annál lefordíthatatlanabbá válik.

atlansága. Hogy mi az a viszonylag hosszan tartó időszak, ami a regény írásakor egy ideje végérvényesen lezárult, nem nehéz kitalálni. A fiatalság, és persze az az időszak is, amikor a narrátor/szerző – szemben a narráció jelenével – még egészséges (nem véletlenül említődik az éjszakai roham már a második bekezdésben). Végeredményében erről a rég elmúlt, és – ahogyan Paul Ricœur mondja – „sem az időben, sem a térben pontosan el nem helyezett, és a közlés jelenétől meghatározatlan távolságra levő”⁹ időszokról szól a regény...

Az első mondatnak tehát a *passé composé* visszafordíthatatlan és fájdalmas befejezettsége a lényege. Az ambivalens *longtemps* meg a *passé composé* össze nem illéséből származó feszültséget nem lehet magyarul visszaadni, de ha ez a befejezettség „nem jön át”, ha ez a befejezettség elvész, mint Jancsó Júlia fordításában, az egész első mondat értelmetlenné válik. Ezért a magunk részéről efféle megoldást javasoltunk volna: *Volt idő, amikor (én is) koránfekvő voltam*. Ebben a megoldásban persze feláldoztuk a *longtemps*-t, de ez nem olyan nagy veszteség, mert a mondat amúgy is sugallja, ráadásul így az első mondat jobban kifejezi eredeti funkcióját, és jobban is kapcsolódik, gördül tovább az utána következőkhöz. Ebben az indításban érzésünk szerint inkább benne van az a jelentéstöbblet, amiből azután az egész regényfolyam ki tud bontakozni...

A mű más nyelvű fordítói számára ez a mondat távolról sem jelent ilyen megoldhatatlan feladatot, valószínűleg nem is küszködtek vele ennyit. Eva Rechel-Mertens német fordításában az első mondat így hangzik: „*Lange Zeit bin ich früh schlafen gegangen*”,¹⁰ Lydia Davis angol nyelvűében így: „*For a long time, I went to bed early*”,¹¹ nemrég megjelent új orosz fordításában Alekszej Frankovszkij pedig így fordítja: „*Давно уже я стал ложиться рано*.”¹² Poézist ne nagyon keressünk ezekben a mondatokban, mind a három egyszerű, hétköznapi kijelentés. Az amerikai fordító a *went* ige használatával sikeresen eltünteteti az eredeti francia mondat *passé composé*-jának összes érzelmi felhangját, konnotatív jelentéstöbbletét,

az orosz mondat visszafordítva pedig annyit jelent, hogy már régen elkezdtem korán lefeküdni; a *рано* inkább a francia *tôt* határozószó orosz nyelvi megfelelője, mint a *de bonne heure*-é.

Egy fontos tanulságot azért leszűrhetünk ezekből a példákból. A magyarra való (mű)fordítás legnagyobb nehézsége – és erről a fordítók hajlamosak meglepedezni –, hogy a fordítás során a fordítónak *nyelvrendszer*t is váltania kell: a mondat/szöveg által kifejezett információt egy indoeurópai nyelvi struktúrából kell átvinnie egy alapvetően más szerkezetű, finnugor nyelvi struktúrába. Ez még a rövid mondatok esetében is problémákat vet fel, és még inkább érvényes a hosszú, többszörösen alárendelt mondatok célnyelvi újraserkesztésére: a fordítónak ezeket először szét kell szednie, meg kell próbálnia megérteni és kibogozni az egymáshoz tartozó mondatrészeket, majd ezt az értelmezett tartalmat a célnyelv nyelvi eszközeivel – a magyar nyelv gyökeresen másféle mondatstruktúrájával – újra fel kell építenie.

Ahogy Keresztury Dezső írja: „A jól szerkesztett alárendelő összetett mondat éppen azt kívánja meg s arra tanít, hogy a jelenségeket lemérjük, fontosságukat s egymáshoz való viszonyukat megállapítsuk, a gondolatok kibontakozását, menetét értelmes rend szerint kövessük, s a kifejezésre kerülő tudattartalmakat világosan, bizonyos folytonossággal, belső összefüggéseik érzetetésével fejezzük ki.”¹³ Ez csak a mondat szerkezetét illeti, és akkor még nem szóltunk a szöveg által kifejezett, a szövegben inherens módon benne rejlő gondolkodásmód- és mentalitásbeli, világképi, szociokulturális, stílusbeli, pragmatikai és egyéb összetevők különbségeiről.

Erre az alapvető problémára vezethető vissza az összes többi is, mert persze nem csak az első mondatnál van baj. A fordítás döcögő, olykor nyögvenyelős stílusát elsősorban az okozza, hogy a fordító a francia mondatot módszeresen rá akarja erőszakolni a magyar mondat kaptafájára, nemcsak a mondat szerkezetet, de sok esetben a szavak egymásutánját is megőrizve. Jancsó Júlia ugyan azt írja a kötet *Utószavában*, hogy sze-

rette volna a „prousti gondolkodást [...] minél pontosabban visszaadni” (448. old.), de a görcsös pontosságra törekvés hátat fordít minden fordítói professzionalizmusnak. Ezzel a forrásnyelvi szöveghez makacsul tapadó eljárással ugyanis csak suta, papírizú mondatokat kapunk; fontos jelentések, árnyalatok, referenciák vesznek el, és akkor stílusról, formáról még nem is beszéltünk. Nem csoda, hogy mind mezo-, mind makroszinten a szövegkohézióval is problémák vannak, és hogy – bár a fordításnak a kolofon szerint volt kiadói szerkesztője és kontrollszerkesztője – több, teljesen érthetetlen mondat is található a szövegben.

Hogy mire is gondolunk, annak illusztrálására álljon itt egy viszonylag egyszerű mondat:

„*Et le jardinier: « Ah ! Ils sont malins », car il n'admettait pas que la guerre ne fût pas une espèce de mauvais tour que l'État essayait de jouer au peuple et que, si on avait eu le moyen de le faire, il n'est pas une seule personne qui n'eût filé.*”¹⁴

Ez a mondat Jancsó Júlia fordításában:

„*Mire a kertész: »Ó, az agyafúrtak – mert nem volt hajlandó elfogadni, hogy a háború nem valami rossz vicc,*

9 ■ Paul Ricoeur: À la recherche du temps perdu : le temps traversé. In: uő: *Temps et récit* : 2. *La configuration dans le récit de fiction*. Le Seuil, Paris, 1991. 254. old.

10 ■ Marcel Proust: *Auf der Suche nach der verlorenen Zeit*. In *Swanns Welt I*. Deutsch von Eva Rechel-Mertens. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1978. 9. old.

11 ■ Marcel Proust: *In Search of Lost Time. Swann's Way*. Translated by Lydia Davis. Penguin Books, New York, 2002. 3. old.

12 ■ Марсель Пруст: *В поисках утраченного времени. В сторону Свана*. Перевод А. Франковского. Издательство Аст, Москва, 2017. 5. old.

13 ■ Keresztury Dezső: A mellékmondat védelmében. In: uő: *A szépség haszna*. Szépirodalmi, Bp., 1973. 151. old.

14 ■ Marcel Proust: *A la recherche du temps perdu, Du côté de chez Swann*. Édition établie sous la direction de Jean Milly, Édition du texte, introduction et notes par Bernard Brun és Anne Herschberg-Pierrot, GF Flammarion, Paris, 1987. 192. old. (A továbbiakban a francia kifejezés vagy mondat utáni zárójeles oldalszám erre a francia kiadásra utal.)

15 ■ Az igeidők fordításával mellesleg itt is hadilábon áll a fordító: a *nous sortions* (232. old.) nem „kijöttünk” (134. old.) hanem „jöttünk kifelé”, a *nous allions passer à côté de lui* (uo.) pedig nem „Legrandin mellé értünk” (uo.) hanem „már majdnem Legrandin mellé értünk” stb.

amit az állam úz a néppel, s hogy ha módjában állana, egy lélek sem akadna, aki ne állna odébb.” (97. old.)

A magyar megoldás már a szójelentés szintjén is kívánnivalót hagy maga után, hiszen a *malin* jelzővel párhuzamba állított ’agyafúrt’-ból hiányzik a rosszindulat jelentésárnyalata, a *mauvais* *tour* is sokkal komolyabb dolog a ’rossz viccnél’, végül az ’odébb áll’ sem adja pontosan vissza a *filer* (*biz* valamilyen veszély vagy fenyegetés elől ’elfut’, ’elszökik’, ’elmenekül’) mondatbeli jelentését. Nem vagyunk a ’viccet úz’ szókapcsolattal se kibékülve, ami szokatlan a magyarban, arról nem beszélve, hogy a *jouer un (mauvais) tour à q* kifejezésnek nem ’megviccel’, hanem ’kitol’, ’kiszúr’, ’kibabrál’ a pontos magyar megfelelője. A mondat befejezése is abszurd: azt lehet mondani, hogy valahol ’egy lélek sincs’ vagy ’egy lélek se jár’, az viszont „*hogy ha módjában állana, egy lélek sem akadna, aki ne állna odébb*” magyarul értelmezhetetlen, mégpedig azért, mert ugyanabban a közlésben nem lehet az egymást kizáró ’senkit’ és ’valakit’ egyszerre alanynak választani, arról nem beszélve, hogy stílári szempontról a ’módjában állana’ meg az ’odébb

állna’ szerepeltetése sem mondható szerencsésnek egy mondatban.

Jellemző, hogy a fordító – mivel folyamatosan összekeveri a *nyelv*, a *szerep* meg a *discours* sajátosságait – még a magyarázó mellékmondatot bevezető *car* kötőszót, valamint a franciában kedvelt, de a magyarától idegen kettős tagadást is megtartja; az összehasonlítást bevezető (de a jelentést illetően üres) *on dirait que* fordulatot, valamint a jelentést illetően szintén üres *voir* fél-segédigét is szolgálai lefordítja. Ugyanígy az *aucune ne ressemblait moins à* (523. old.) francia fordulatot a „semmi sem hasonlított kevésbé...” (401. old.) magyar fordulattal adja vissza, holott itt a francia *nyelv* (a kód) sajátosságairól, nem pedig a szerző vagy az irodalmi diskurzus *stílusjegyeiről* van szó.

Az sem megy ritkaságszámba, hogy Jancsó Júlia a bonyolultan indáztó prousti mondatok fordítása közben elveszti az alanyt, és máshová „köti be” a mellékmondatot, nem oda, ahová az eredetiben tartozott. Álljon itt erre is egy példa. Arról a jelenetről van szó, amikor a narrátor szülei, már mise után, jön kifelé a templomból,¹⁵ és a kapuzat előtt észreveszik Legrandint, aki nem akarja felismerni őket: „*Son visage [mármint Legrandiné] restait ingénu au-dessus d’un veston souple et droit qui avait l’air de se sentir fourvoyé malgré lui au milieu d’un luxe détesté.*” (232. old.) Jancsó Júlia ezt így adja vissza: „Puha szűk kiskabátja fölött továbbra is ártatlan maradt az arca, mely mintha akarata ellenére tévelygőnek érezte volna magát a gyűlölt luxus közepette.” (134. old.) A *qui* bevezette mellékmondat azonban nem az arca, hanem a zakóra vonatkozik. Proustnál nagyon is gyakori, hogy olyan kifejezéseket társít tárgyakhoz, amelyeket a francia beszélő csak élő személy kapcsán használna. Hozzáteszük, hogy a „tévelygőnek érezte magát” ebben a kontextusban szokatlan,¹⁶ hiszen mindössze arról van szó, hogy a zakó úgy festett, mintha csak úgy ’odatévedt’ volna a többi elegáns ruhadarab közé...

De a legnagyobb baj az, hogy a fordító magát a francia mondatot igyekszik átültetni, nem pedig a for-

rásnyelvi mondatból rekonstruált közlési szándékot. Ráadásul ezt is mereven, főnevet főnévvel, igét igével, jelzöt jelzővel próbálva visszaadni. Csakhogy a forrásnyelvi szöveg szolgálai reprodukciójából sohasem lesz műfordítás! Sőt, nemcsak műfordítás, semmilyen fordítás nem lesz. Furcsa paradoxon, hogy minél pontosabban igyekszik a fordító megfeleltetni egymásnak egy forrásnyelvi meg egy célnyelvi szöveget, annál elfogadhatatlanabb lesz a végeredmény. És ez korántsem csak a műfordításra érvényes.¹⁷

Jancsó Júlia az utószóban is leszögezi, makacsul ragaszkodik az általa jónak tartott eljáráshoz, „még akkor is – írja –, ha ezzel kivívom a nyelvek szellemének különbségét hirdető (sic!) vagy a szép stílus rajongóinak (sic!) neheztelését” (448. old.). Itt, könnyen lehet, a magunkfajta fordítókra gondol, mert csakugyan az a véleményünk, hogy a két nyelv különbségének (például a francia nyelv rendkívüli elvontságának és a magyar konkrétságának)¹⁸ figyelembevétele és a bevett fordítástechnikai eljárások nélkül nemhogy Proustot, de semmilyen bonyolultabb francia mondatot sem lehet magyarul megszólaltatni.

Hogy érzékeltessük, milyen jellegű átalakításokat vagy átváltásokat hiányolunk Jancsó Júlia munkájában, álljon itt az imént elemzett francia mondat általunk improvizált magyar megfelelője:

„*Na hiszen, azok is megérik a pénzüket!*” – mondta a kertész, aki biztosra vette, csakis azért van háború, hogy az állam jól kitoljon a néppel, így aztán nem csoda, hogy mindenkinek azon jár az esze, hogyan tudná ezt az egészet megüszni.”

Bár az itt újrafordított mondat Jancsó-féle változata még úgy-ahogy érthető, de mit kezdjen az olvasó az ilyen mondatokkal például: „*Ha pedig mindenáron a szüleitével azonos pozíciójú tőzsdetanácsosok fiaihoz viszonyított személyes társasági tényezőt akartunk volna alkalmazni Swannra, ez az ő esetében kissé alacsonyabb lett volna...*” (21. old.), vagy ezzel: „*Sajna, hiába könyörögtem a roussainville-i öröronyhoz, mint első vágyaim egyetlen bizalmasához, hiába kértem, küldje el*

16 ■ Néha olyan érzése támad az embernek, mintha a fordító a magyar szavak jelentésével sem volna egészen tisztában: a *tévelyeg* igének ugyanis ’bolyong’, ’letér a helyes útról’ a jelentése, a *dologidőnek* pedig, amit a fordító ’otthoni teendők’ jelentésben használ, ’sürgős mezőgazdasági munkák ideje’ a jelentése. És akkor még nem szőlünk az olyan elképesztő és Prousthoz méltatlan pleonazmusokról, mint „boldogan fogadott egy-egy ürügyet, amelynek örven...” (18. old.).

17 ■ Hogy másfajta diszkurzustípusból hozzunk példát: Martin Heidegger *Lét és idő* című művének 1986-os, François Vezin-féle új francia fordítása nyelvileg a morfémaszintig tökéletesen pontos, egy francia olvasó számára mégis teljesen érthetetlen. Szép példa ez arra, hogyan lehet egy alapvetően helyes elvet (Heidegger legyen a fordításban is Heidegger!) a gyakorlatban rosszul érvényesíteni.

18 ■ Vö. „A magyar képzeletjárás s a magyar nyelv valóságához kötöttebb, közvetlen tapasztalásban, személyes ízekben s képekben gazdagabb, mint a fejlettebb, a magas kultúra tartósabb s mélyrehatóbb nevelő befolyásain átment nyugati nyelvek.” (Keresztury: A mellékmondat védelmében, 152. old.); „A magyar genius állítólag csak a concretet szereti; irtózik az abstraktióktól, a kódös általánosságoktól, a felhőkben való tévelygésektől.” (Alexander Bernát: *Nemzeti szellem a filozóphiában*. Franklin-Társulat, Bp., 1893. 4. old.).

hozzám egyik falubeli gyermekét, amikor combray-i házunk magasában, az íriszillatú kis illemhelyről csak a tornyát láttam a félig nyitott ablak négyszögében, miközben a felfedezőútra induló vagy az elkéseredett öngyilkosságra készülő hősiesség, elaléló habozásával törtetem ismeretlen és halálosnak hitt utat önmagamban mindaddig, amíg egy csigához hasonló természetes nyom nem jelent meg a felém nyúló vadribizli levelein.” (168. old.); vagy ezzel a bekezdéssel: „Nem kétséges, hogy ami így lüktet bensőm mélyén, bizonyára az ehhez az ízhez kötődő kép, vizuális emlék, mely megpróbálja egészen enémig követni. De túlságosan messze, nagyon is zavarosan küzd; alig érzékelem a semleges visszfényt, amelybe a felkavart színek megfoghatatlan örvénye összeolvad; de nem tudom kivenni a formát, nem tudom megkérni, mint egyedül lehetséges tolmácsot, fordítsa le velem egykorú, tőle elválaszthatatlan társának, az íznek tanúbizonyságát...” (52–53. old.) Az ilyen mondatok megértéséhez, amelyek szép számmal találhatóak a szövegben, nemegyszer az olvasónak is tolmácsra volna szüksége.

Nagyon sok az olyan mondat, ami a magyar fülnek egyszerűen nevetéses: „Csakhogy a nagy igyekezetből feszült szellemem elferdült [...], és semmiféle idegen benyomást nem engedett bejutni.” (29. old.) Vagy: „S lám, ezekben az elérhetetlen és gyötrelmes órákban, melyekben ismeretlen gyönyöröket készül izlelni, nem remélt rés nyílik, melyen mi is behatolhatunk...” (37. old.) És bőven vannak olyan – állandóan szétesni akaró – mondatok is, amelyek megértéséhez többször is neki kell rugaszkodnia az olvasónak, hogy valamilyen értelmet legyen képes kihámozni belőlük. Csak egyetlen példa: „Odetta pedig, aki biztosra vette, hogy Swann néhány nap múlva, éppoly gyengéden és szolgálatkészen, mint annak előtte, visszatér, hogy békét kérjen, megszokta, nem kell attól félnie, hogy Swannban visszatehetszt kelt, vagy akár ingerli, s amikor úgy volt kényelmesebb, megtagadta tőle azokat a kegyeket, amelyek a férfinak a legtöbbet jelentették.” (320–321. old.) Az ilyen mondatokról írja Illés Endre: „Egyetlen ilyen mondat úgy elvakítja az olvasó szemét, mintha

pisztolyt sütöttek volna el közvetlenül az arca előtt – jó ideig nem hallja és nem látja a regényt.”¹⁹

A szövegben viszonylag sok a melléfordítás, félreértés, vagyis a fordítóknak már a forrásnyelvi kompetenciája sem a legmegfelelőbb. Ízelítőül csak néhány ezek közül. A *c'étaient relations de jeune homme* (110. old.) nem „azok fiatalkori kapcsolatok voltak” (20. old.), hanem ’azok fiatal férfiakkal való kapcsolatok voltak’ [ez Proust esetében szarvashiba!]; a *certains maniaques de la distraction* (116. old.) nem „bizonyos mániákus szórakozottak” (27. old.), hanem ’a figyelem összpontosítására képtelen mániás betegek’; a *croûtes* (110. old.) nem „ócskaságok” (21. old.), hanem ’értéktelen festmények’, ’mázolmányok’; a *sans affectation aucune* (126. old.) nem „minden meghatározott érzéstől függetlenül” (36. old.), hanem ’minden rendeltetés nélkül’; a *Vous qui, cette année, nous mettez les asperges à toutes les sauces* (153. old.) nem „idén folyton spárgát szolgál fel hol így, hol úgy” (62. old.), hanem ’idén (köretként) mindenhez spárgát ad, ha megy az ételhez, ha nem...’; az *escros érudit* (240. old.) nem „tudós család” (141. old.), hanem ’nagy műveltségű szélhámos’; a *parois* (523. old.) nem „perem” (401. old.), hanem ’oldalfal’; a *tapissier* (523. old.) nem ’iparos’ 401. old., hanem (itt) ’szobafestő-lakberendező’; a *claire (marine)* (523. old.) nem jelző, hanem főnév (jelzője is van), jelentése pedig nem „áttetsző” (401. old.), hanem ’[oszt-rigatényészetre szolgáló] sekélyvízű tengeri medence’; a *les expositions „modern style” du mobilier* (524. old.) nem egyszerűen „modern” bútorkiállítások” (401. old.), hanem ’modern style (igen, magyarul is!) vagy szecessziós bútorvásárok’; a *sauvage* (525. old.) – halászkőről van szó – nem „vad” (403. old.), hanem (itt) ’civilizálatlan’; a *les douceurs de Stendhal* (528. old.) nem „stendhali szelídség” (406. old.), hanem a ’stendhali Itália tavaszias időjárása’, és még számos további példát említhetnénk. A fordító a szövegben (sőt, a jegyzetekben a jegyzetíró is) a *duc* meg a *duchesse* szavakat több helyen, érthetetlenül és indokolatlanul, a ’nagyherceg’ és ’nagyhercegnő’ sza-

vakkal felelteti meg, és bármilyen bizarr és nevetséges magyar fülnek – a *boulevard des Italiens* például a szövegben „Olasz körút” –, Jancsó Júlia módszeresen lefordítja az utcanevet.²⁰

Ugyancsak problémák vannak a szövegben kívüli kulturális referenciákkal, az úgynevezett reáliákkal is. A *boeuf à la casserole* (I., 21. old.) (a mai nyelvben inkább *casserole de boeuf* vagy *boeuf casserole*) nem „serpenyős marha” (103. old.) – a *casserole* ’nyeles fazék’, nem pedig ’serpenyő’ –, hanem zöldséggel együtt főtt ’vörösboros marharagu’; a vidéki nyelvhasználatból átvett *salle* (146. old.) nem „terem” (55. old.), hanem ’nap-pali’, ha ugyan nem ’tisztaszoba’; az *oeufs à la crème* (155. old.) nem „tejszínes tojás” (63. old.), hanem ’(zöldfűszerrel megszórt) tejfőlös rántotta’; a *classe de philosophie* (200. old.) csakugyan „filozófiai osztály” (105. old.), de vagy a szövegben, vagy a jegyzetben azt is illet volna közölni az olvasóval, hogy a francia rendszerű gimnázium utolsó osztályáról van szó; a *jouer aux barres* (538. old.) nem „fogózás” (415. old.), magyaráran fogócska (utóvégre két ’csapat’ áll egymással szemben), hanem az *adj, király, katonát!* gyermekjáték

19 ■ Illés Endre: Az ellopott hegy (Fordítók műhelyeiben). In: uő: *Árnyékrajzok*, Magvető, Bp., 1972. 364. old.

20 ■ „Kár, igazán kár Párizs hangulatát furkósbottal szétverni” – írja Illés Endre azzal kapcsolatban, hogy Balzac *Szamárbőr* című regényének új fordításában a szereplők nem a *Pont des Arts*-on, hanem a *Mívesek hídján* haladnak át. „...kár elvetni a *boulevard-t*, a *calle-t*, a *street-et* – sohasem lesz belőlük *körút*, *köz* és *utca*”. (Illés: Az ellopott hegy, 352–353. old.)

21 ■ Adám Péter: *Francia–magyar kulturális szótár*. Corvina, Bp., 2004. 26. old.

22 ■ Jegyzet nélkül például azt se nagyon érti a magyar olvasó, hogy mi a baja a nagynéninek a *Quai d’Orléans*-nal (a szövegben Orléans-rakparttal), ahol „megalázó – az eredetiben *infamant* (110. old.) – lakni” (21. old.). Helyesen: ’ahol olyan ember nem lakik, aki egy kicsit is ad magára...’

23 ■ Blochot egyébként Proust – ez is megérdemelt volna egy jegyzetet – egykori iskolatársáról, a magyar származású Horace Finalyrol (1871–1945) mintázta.

24 ■ Rejtély, hogy a jegyzetíró, aki évtizedekig tanította Proustot az ELTE Francia Tanszékén, és egy értő Proust-kismonográfiának is szerzője (Karafiáth Judit: *Az eltűnt idő nyomában*. Akkord, Bp., 2007. *Talantum Műelemzések*), hogyan adhatta nevét ilyen kontár vállalkozáshoz.

francia megfelelője;²¹ a *saint-honoré* (232. old.) nem „torta” (134. old.), ha már le kell fordítani, inkább ’képviselőfánk’; a *borne* (158. old.), amibe mindennap beleütközik a szekerek kerekének tengelye, nem „útjelző kő” (65. old.), hanem ’kerékvető’, vagyis a kapu két szélén álló két kőtuskó; az *armurier* (243. old.), nem „fegyverkovács” (144. old.), hanem ’fegyverkereskedő’; az *eau dormante* (246. old.) nem „szunnyadó víz” (146. old.), hanem ’állóvíz’; a *septennat* (443. old.) nem „szepthenátus” (330. old.), hanem ’hét évre szóló elnöki megbízás/mandátum’ stb. Ugyancsak a *tirer le cordon* (304. old.) metonímia: a zongoraművész nagy-nénjéről van szó Verdurinék szalonjában, aki, ha igaz, *házmesterként* kezdte – erre utal az ’*éjszakai* kapunyitást’ jelentő kifejezés: a házmesterek éjnek idején fel sem kellett kelnie, csak fektében *meghúzta a zsinórt*, és már nyílt is a kapu. Csakhogy itt a kétes származás, a lenézett foglalkozás a lényeg, nem pedig a kapunyitás hogyanja, ezt egyenesen be is lehetett volna írni a szövegbe, és nem bonyolítani tovább a dolgot a magyarban amúgy is furcsán hangzó „kapuzással” (199. old.), amit aztán a jegyzetírő feleslegesen magyaráz a kötet végén.

Ami a jegyzeteket illeti, a függelék rengeteg olyan – nemritkán fölösleges – adatot tartalmaz, amit az olvasó bármelyik lexikonban könnyen megtalál, a jegyzetírő Karafiáth Judit azonban adósunk marad egy sor olyan felvilágosítással, ami visztól nélkülözhetetlen lett volna a regény alaposabb megértéséhez. Nem ártott volna például, ha megadja, hogy egyes színhelyeket hol keressen az olvasó a korabeli Párizs topográfiájában, mint például a Proust által *Entrepôt des vins*-nek nevezett *Halles aux vins*-t (111. old.), amely egyébként nem „Borraktár” (22. old.) volt (a XX. század második felében lebontották), hanem ’(nagybani) borpiac’.²² A jegyzetírő az anyja tejében főzött kecszegida kapcsán (34. old.) felhívhatta volna a figyelmet, hogy itt a zsidó étkezési törvényekre való biblikus utalásról van szó; mivel Proust sok helyen mérőföldben adja meg a távolságot, illet

volna tájékoztatni az olvasót, hogy egy francia mérőföld hány kilométer; nem ártott volna jelezni, hogy a *nobles poussières* (158. old.) szókapcsolat – a combray-i apátoknak a templom sírkövei alatt porladó „nemes hamvairól” (65. old.) van szó – Racine *Phaedrájából* való; a fordításban később is van egy szövegbe rejtett célzás ugyanerre a Racine-dramára (154. old.), a jegyzet ezt sem említi (emellett ezt a mondatot Somlyó György *Phaedra*-fordításával is illett volna összehangolni); abban a jelenetben, amikor a nagybácsi hölgyvendége ezt mondja a kamasz narrátorral kapcsolatban: „...egyszer még kis Victor Hugo lesz belőle, amolyan – helyesen: »ha ugyan nem« – Vaulabelle...” (86. old.), a jegyzetírő közli ugyan, ki volt Victor Hugo és ki Vaulabelle (bár az utóbbit illetően téved, mert itt nem a történet-újságíró-miniszter Achille Tenaille de Vaulabelle-ről, hanem a testvéréről, a vaudeville-szerző Éléonore Tenaille de Vaulabelle-ről van szó), de nem figyelmezteti az olvasót a gúnyos-ironikus ábrázolásra, vagyis arra, hogy mennyire abszurd ennek a két szerzőnek a párosítása; amikor Bloch, a narrátor iskolatársa nagyképűen óvja a narrátort Alfred de Musset-től, és Leconte de Lisle egyik cikkét ajánlja a figyelmébe (97–98. old.), nem ártott volna elmondani, hogy Proust itt a narrátor által képviselt idejétmúlt (nagypolgári) irodalmi ízlést szembesíti – persze, megint csak ironikusan – a szimbolista és dekadens költészetért rajongó iskolatárs modern irodalmi ízlésével;²³ a Saint-Simon herceggel kapcsolatos jegyzet elmondja, ki volt Saint-Simon, de legalább annyira fontos lett volna tudatni az olvasóval, hogy a nagy emlékiratíró többkötetes művének épp a regényben felidézett években, évtizedekben jelent meg nagy feltűnést keltő kritikái kiadása; a „balzaci flóra legkedvesebb bokrájája” kapcsán (135. old.) a jegyzethez hozzátennénk, hogy az író a Félix de Vandenesse által csokorba kötött virágokra céloz; amikor később a narrátor arról beszél, neki Pármáról mindig a lila szín jut eszébe, a jegyzet nem magyarázza meg, hogy a fokföldi ibolyának fran-

ciálul *violette de Parme* a megfelelője és végül „Grévy úr” sem egyszerűen köztársasági elnök volt, hanem – Adolphe Thiers és MacMahon után – a III. Köztársaság első *republikánus* államfője stb.²⁴

*

A Jancsó Júlia által jegyzett és sok mindent elmaszatólótó szövegből pontosan nem derül ki, miért is vállalkozott Gyergyai Albert után az újrafordításra. A fordító mindössze annyit közöl, hogy ő mást gondol „a szövegűségről, bizonyos stílusárnyalatokról, nemegyszer a gondolatok értelmezéséről is” (447. old.). De hogy mit, nem köti az orrunkra. Nem mondja, hogy a Gyergyai-féle fordítás előregedett, ahogyan azt se, hogy volt-e előzetes elképzelése, koncepciója a fordítás nyelvét illetően.

Akárhogy is, a végeredmény siralmas. Jancsó Júlia Proustot amolyan *fordítói bikkfanyelven* szólaltatja meg, amin a módszeresen használt választékos szavak és kifejezések vékony máza képviseli az „irodalmisságot”. A fordító – abban a naiv hitben, hogy az irodalom egyenlő a választékos nyelvhasználattal – papírizú, szintelen, sőt, ha fordításra is alkalmazható ez a szó, *giccses* szöveget állított elő.

A hol indokolatlanul archaizáló, hol emelkedetten „vasárnapi” nyelvhasználat mesterkéltsege teljesen ellaposítja és elszürkíti ezt a világ-irodalmi rangú szöveget. A fordító következetesen használ régies, a köznyelvből kikopott szavakat. Így lesz *arc* helyett *orca*, *rátalál* helyett *rálel*, *előbb* helyett *imént*, és helyett *s*, *világosan* helyett *napvilágnál*, *régi* helyett *odon*, *gyorsan* helyett *szaporán*, *nézett* helyett *pislantott*, *feltesz* (például orra szemüveget) helyett *biggyeszt*, *szomjazik* helyett *szomjúhozik*, *alszik* helyett *szunnyad*, *gondolta* helyett *vélte*, *recept* helyett *vény*, *észrevessz* helyett *megpillant*, *sír* (ige) helyett *óbéogat*, *egy kicsit* helyett *némiképp*, *munka* helyett *dologidő* stb. Emellett az állandó ó-zás és édesanyámozás-édesapámozás is rendkívül zavaró.

Ez az ünnepélyesen választékos nyelvhasználat nemcsak hogy nem illik Prousthoz, de hiteltelen is az olyan fordító esetében, aki

láttnivalóan még a határozatlan névelő igényes használatával sincs tisztában, és hadilábon áll az egyeztetéssel meg a helyes magyar szórenddel.²⁵ A fordítás nem adja vissza a prousti stílus egyediségét, stilisztikai identitását (mondanunk sem kell, a szereplők nyelvi identitását sem), de nem is adhatja vissza, mert a szövegből egyértelműen kiderül, hogy a fordító anyanyelvi kompetenciája nem elegendő egy ilyen jelentőségű és rangú mű megszólaltatásához. Bár Jancsó Júlia nem ezzel a kötetel kezdte Proust művének újrafordítását (eddig, a regényfolyam végétől visszafelé haladva, négy vastkos kötetet ültetett át magyarrá, ez a mostani sorban az ötödik), az ember értetlenül állapítja meg: hiába az elvégzett munka, hiába az eltelt idő, a fordító az évek során mit sem tanult, és még négy kötetrel a háta mögött is híjával van a szükséges fordítói kompetenciának.

Legelőször is mereven kezeli a szótartat, nem a funkcióra figyel, hanem leragad az adott szó első jelentésénél (ezt jól tükrözi az alcím szó szerinti fordítása²⁶), ha illik a kontextusba, ha nem: így lesz például az *escalier cruel à monter*-ből (140–141. old.) „fájdalmasan megmászkodó lépcső” (50. old.), a *ciel douteux*-ből (537. old.) „gyanús ég” (414. old.), a *pierre maussade*-ből (537. old.) „mogorva kő” (414. old.) vagy a *rayon hésitant*-ből (538. old.) „habozó napsugár” (414. old.). Mintha Jancsó Júlia soha hallott volna átváltási műveletről, változatlanul reprodukálja a francia mondat szerkezetet, a francia mondat szórendjét, eszébe se jut elgondolkodni azon, hogy a magyarnál jóval elvontabb prousti mondatot milyen átalakításokkal – vagy ha úgy tetszik, milyen hangszerelésben – lehetne a franciánál jóval konkrétabb magyar nyelven megszólaltatni (sőt, még ki is mondja, hogy „pontosságra”²⁷ törekedett). Ráadásul az általa átültetett prousti mondatnak se lejtése, se zenéje, se költői aurája (arról nem beszélve, hogy a finom prousti ironia is szórén-szálán eltűnt a magyar szövegből).

Érdemes néhány szót szólnunk a szójátékok, nyelvi sajátosságok fordításáról is. Jancsó Júlia próbálja

ugyan visszaadni Françoise sajátos nyelvhasználatát, de fantáziátlanul, hiteltelenül és nevetségesen: így lesz például a *je ne sais pas m'exprimer*-ből (265. old.) – ki tudja, miért? – az idiotizmus határát súroló „nem tudom kifejezni magam” (164. old.). Az *exprimer* ige *exprimer* ejtése távolról sem akkora hiba, mint a nevetségesség, ebben a kontextusban teljesen értelmetlen és meglehetősen otromba „kifejezni magam”. Az angol fordító megtartja az *espress* igét („*I don't know how to express myself*”, i. m. 157. old.), a német a kicsit suta „*Ich verstehe mich nicht auszudrücken*” mondattal adja vissza (i. m. 206. old.), az oroszban pedig mindössze annyi a „hiba”, hogy az ebben a kontextusban furcsán ható *выражаться* igealak szerepel a „kifejezni magam” fordításaként (i. m. 206. old.). Ezek súlyosságukat tekintve többé-kevésbé egyenértékűeknek tekinthetők az eredetivel, nem értelmetlenek és nem nevetségesek.²⁸ Magyarul is elég lett volna annyi, hogy „Nem bírom kifejezni magam”, esetleg „Nem tudok kifejeződni”. Ami a Françoise által *parenté* [‘rokonság’] jelentésben használt *parenthèse* [‘zárójel’] szót illeti (265. old.), a vicces nyelvi melléfogás érzékeltetéséhez édeskevés, hogy a fordító „rokonyt” (164. old.) ír rokon helyett, arról nem beszélve, hogy így a folytatás, vagyis a narrátor megjegyzése is teljesen értelmetlenné válik. A szintén Françoise szájából korábban elhangzó „tördele a fejét” (65. old.) sem tekinthető szerencsés megoldásnak (az eredetiben a dialektális *se fendre la tête* áll); az angol fordításban a „*split her head*” (i. m. 59. old.), a németben a „*[zu verhindern, daß sie sich] den Kopf zerbräche*” (i. m. 81. old.), az oroszban a szó szerinti „*ломать себе голову*” (i. m. 76. old.) olvasható a helyén, mindhárom változat a „törni” ige első, konkrét jelentését használja fel a *se fendre* visszaadására. Az ilyen helyek elfogadható fordításához kétségtelenül kell valamennyi nyelvi fantázia, ötlet, lelemény, ez azonban teljesen hiányzik a fordítóból.

Illés Endre írja Gáspár Endre *Doktor Faustus*-fordításáról, hogy a fordító „nem fordított híven, egyszerűen tapadt az eredetihez”.²⁹

Kritikája – *mutatis mutandis* – Jancsó Júlia Proust-fordítására is ráillik: „Gáspár Endre mondatai magyarul, köszvényesen eltorzulnak. A magyar Faustusból hiányzik a Mann-i mondat szerkezetek pontossága, ezt a pontosságot megközelítő fordítói lelemény, a szavak igénytelensége. Gáspár Endre igen sokszor kóccal tömte ki a magyar Faustus körmondatait.”³⁰ Kritikáját így foglalja össze: „Gáspár Endre Faustus-fordítása súlyos stílári vétés. Thomas Mann merész, zeneileg harmonizált mondatai helyett jórészt széttört, halott mondatokat olvashatunk. Mozaikkockákból álló mondatokat, melyeket semmilyen zene, varázslat vagy vérkeringés nem élthet, s össze nem köthet. Olyan mozaik ez a fordítás, melyben a torz szóköcsök még össze is keveredtek, s a legtöbb mondat belső rajza alig érthető meg.”³¹

*

Jancsó Júlia azt mondja az *Utószóban*, hogy a jövő majd eldönti, jó-e a fordítása. Csakhogy író, költő bízhat a jövő elismerésében, a fordító azonban a jelennek dolgozik, munkáját az aktuális olvasóközönség fogja elbírálni, nem a kesei nemzedékek. Mindenesetre, más – a miénknél boldogabb – nyelveken nem önjelölt amatőrök, nem stílussal, nyelvtanulással, igényes nyelvhasználattal hadilábon álló kontárok, hanem írók vagy legalábbis *írásstudó* műfordítók foglalkoznak vagy foglalkoztak Proust átültetésével.

Hogy ez a Proustot megcsúfoló és az olvasót csúnyán félrevezető többkötetes szörnyszülött egyáltalán világra jöhetett, abban nemcsak a fordítót Tengelyi László-díjjal is jutalmazó – de ezt leszámítva igényes – kiadó a ludas. Ludas ebben a budapesti Francia Intézet is, amiért úgy osztogatja nagyvonalúan az anyagi segítséget, hogy közben eszébe se jut, hogy előzőleg megnézzék, mire is adja ki a pénzt, hogy az a fordítás színvonalas-e, és megérdemli-e a támogatást. (Négy-öt éve például olyan Mauriac-kötetet támogattak, amelynek fordítója még gimnáziumi szinten is csak alig-alig tudott franciául.³²)

A magyar nyelvterület kicsi. Jancsó Júlia vállalkozása legalább negyed századra, ha nem harminc-negy-

ven évre teszi lehetetlenné, hogy hazai kiadónak ismét Proustra essen a választása. Addig az olvasó kény-

telen lesz beérni a szintén messze nem tökéletes, de legalább olvasható Gyergyai-féle változattal...

25 ■ Néhány példa: „Másképp nagymama két, pártában maradt testvére, akiknek... (26. old.); „...ami nem lefekvésem színteréhez és drámájához kötődött Combray-ból, nem létezett számomra...” (51. old.); „A város minden látószögének, napszakának, foglalatosságának a Saint-Hilaire harangtornya adott formát, koronázta, szentelte meg.” (71. old.) stb.

26 ■ Az általunk fentebb idézett angol nyelvű fordítás alcíme: *Swann's Way*, a német nyelvűé pedig *In Swanns Welt*. Egyik sem szó szerint fordítja le a címet, mindkettő – igaz, nem egyféleképpen, de – értelmezi a *Du côté de...* kifejezést. Értjük, hogy – mint Jancsó Júlia az Utószóban írja – „a világot most Swann oldaláról látjuk, a kifejezés mindkét értelmében” (449. old.), de ugyanígy azt is mondhatnánk, hogy a világot itt most Swann szempontjából

nézzük, látjuk, értelmezzük. Ennek ellenére nehezen képzelnénk el egy olyan alcímet, hogy *Az eltűnt idő nyomában, Swann szemzőgéből/szempontjából* vagy *Swann szempontja (felől nézve)*, esetleg *Swann szempontjai szerint*. Minden fordítás értelmezés, de nem minden értelmezés fordítás. Eppen ezért a fordítónak nagyon résen kell lennie, mert legnagyobb ellensége, a poliszémia szinte minden mondatban ott leselkedik rá.

27 ■ „Nem gondolom, hogy megtaláltam a prousti gondolkodás egyedül igaz kulcsát, de amennyit megismertem belőle, azt szeretném minél pontosabban visszaadni...” (448. old.) Jellemző erre a „pontossághoz” való makacs ragaszkodásra, hogy a fordító a francia többes számot ott is többes számmal adja vissza, ahol a magyar egyes számot használna: „szentek komoly neve-

it viselő utcák” (55. old.); „a szagtól is olyan heves asztmarohamokat kapott, hogy” (133. old.); „iskolai falakra (értsd, a tantermek falára) aggnak” (405. old.); „hogy odaérjek a gyümölcsökkel és chianti borral váró ebédre” (408. old.) stb.

28 ■ Proust az első szövegváltozatban még rendes köznyelven beszélgeti Françoise-t, és csak a későbbi átdolgozások során hangsúlyozza, mégpedig nem is egy helyen, a cseléd „nyelvi identitását”.

29 Illés: Az ellopott hegy, 361. old. Ezt írja: Gáspár Endre „híven a szótárhoz, hűtlenül Mannhoz” fordította le a *Faustust* (365. old.) 30 ■ *Uo.* 361–362. old.

31 ■ *Uo.* 366. old.

32 ■ Adám Péter: Az elkötelezett Mauriac. *Nagyvilág*, LVIII. (2013), 5 szám (május), 508–513. old.